

A TÖRTÉNETÍRÁS ÉS A VILÁGHÁBORÚ

Szabó Dániel

a történelemtudományok kandidátusa,
MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet
szaboda@hotmail.com

Kerek száz éve kezdődött el, vagy, ahogy mondani szoktuk, tört ki az a háború, amely idővel az első világháború nevet kapta. Sokan úgy vélték, hogy először is helyi vagy viszonylag helyi fegyveres konfliktus lesz. Volt olyan elképzelés, hogy csak a Balkánra, olyan is, hogy csak az európai nagyhatalmak egy részére fog kiterjedni. Nagy-Britannia belépésével egyértelművé vált, hogy ezek a remények alaptalanok. Az angol, a francia és a német gyarmatbirodalom világméretűvé növesztette a háborút, amelyhez ilyen vagy olyan formában csatlakoztak ázsiai, dél-amerikai államok is. Másodszor, bár a katonai szakértők egy része nem reménykedett a rövid háborúban, a nyilvános politikai diskurzusban szinte mindenki még 1914-ben véget érő csatákról beszélt. Nemcsak Vilmos császár híres mondata – „*mire lehullnak a levelek...*” – erősítette ezt a hitet, de például az olyan brit toborzási plakátok is, amelyek biztosították a jelentkezőket, hogy amikor három hónap múlva vége a háborúnak, azonnal leszerelhetnek.

A világháborút a közgondolkodásban korszakhatárnak tekintik, akár George F. Kennan alapkatasztrófa (*seminal catastrophe*), akár Eric Hobsbawm (a szélsőségek korának kezdete [*age of extremes*]) kifejezésére gondolunk. Egyes országok számára mindazonáltal hosszabb távon kisebb, mások számára na-

gyobb pozitív változásokat hozott. A háború alatti szenvedés, emberveszteség azonban általános volt, még akkor is, ha a háború végi influenzajárvány, a spanyolnátha hatását nem vesszük figyelembe, amely a háborúban legyengült emberek közt minden korábbi járványnál nagyobb pusztítást okozott. A pusztulás, pusztítás persze nemcsak emberveszteséget jelent, hanem az emberi környezet, az életfeltételek és az emberi normák pusztulását, átalakulását is. A háború magával hozta az „ölni szabad” normát, ami sok országban erős hatással volt a háború utáni emberi magatartásra, részben éppen azért, mert a háború nem pár hónapig, hanem több mint négy évig tartott.

A háborúról szóló történetírás szinte már a háború alatt megindult, de a harcokat követően azonnal munkához láttak a történészek. Az első és meghatározó dolog bizonyos új normák figyelembe vétele volt: az orosz forradalom és vele párhuzamosan Wilson amerikai elnök is meghirdette a titkos diplomácia végét. A volt háborús hatalmak egymás után hozták nyilvánosságra a háború előtti és a háború alatti diplomáciai tárgyalások, megállapodások és jelentések stb. anyagait, és ezzel párhuzamosan jelentek meg a szereplők: diplomaták, katonák, uralkodók visszaemlékezései. Ekkor, 1919-ben jelentek meg először

Tisza Istvánnak az uralkodóhoz írott feljegyzései, s azon közös minisztertanácsok jegyzőkönyvei, amelyeknek meghatározó szerepük volt a Szerbiának szóló ultimátum elkészítésében.

A dokumentumközlések hol megerősíteték, hol megcáfolták azt a gyakorlatilag mindenütt hangoztatott álláspontot, hogy „mi nem tehetünk a háborúról”, „minket a másik oldal kényszerített bele” stb. Ez tulajdonképpen nem volt új, szinte minden politikus – a katonák már nem okvetlenül – hangoztatta, hogy „mi csak védelmi háborút folytattunk”. A háború megindítása nem szerepelt a pozitív értékek között. Természetesen ezt mindig és mindenütt kiegészítette a „mi katonáink bátran harcoltak”, sőt a „mindenkinél jobban harcoltak” toposz.

Ez a vesztes országoknál csak megerősödött, amikor az antanthatalmakkal kötött békeszerződésekben, a versailles-iban (Németország), a Saint Germain-iban (Ausztria) és a trianoniban (Magyarország) szerepelt az a pont, hogy az adott országok elismerik felelősségüket a háború kirobbantásáért.

Ezeknek meghatározó szerepük volt abban, mindenekelőtt Magyarországon, hogy az első világháborúval kapcsolatos érdeklődést – mindenekelőtt, de nem kizárólag a nem tudományosat – elnyomta Trianon témája. Sokszor és sok helyen felfoghatatlanná vált, hogy a világháborúnak szerepe volt az azt követő békeszerződések létrejöttében: Trianon elnyomta a világháborút. Az érdeklődést részben a már említett „mi bátran harcoltunk, minket nem lehetett legyőzni” érték mellett, a vereségnek valamiféle áruláshoz kötése határozta meg (tördőfés legenda, az oktobristák antant-tárgyalásai, az antant területi követeléseinek állítólagos növekedését elősegítő Tanácsköztársaság.)

A világháború tényleges felmérése azokban az országokban, amelyek nyertek a háborún, szintén csökkent maradt, mert az eredmény – az állam kiegészülése (Románia), az állam újra létrejötte (Lengyelország), új állam létrejötte (Csehszlovákia, Jugoszlávia, Írország), új társadalmi rendszerű állam létrejötte (Szovjet-Oroszország) – elnyomta a háborúval való tényleges foglalkozást. Természetesen itt nem gondolok a gyászmunkára, de valamiféleképpen a halált is más eseményhez kötötték.

A volt Központi Hatalmakkal való háborús felelősként való meg-, avagy kinevezése a két világháború között, mindenekelőtt a harmincas években megerősödött, s a második világháború sokakban fixálta illetően meggyőződésüket. Ez a történelemszakmában nem vált általánossá, s nem csak az érintett országok történéseit illetően.

A világháború után egy újfajta megközelítés jelenik meg, amely mindenekelőtt Franciaországnak és Oroszországnak a háború kitörésében játszott szerepét hangsúlyozza. Mindez nem jelenti a mindenekelőtti német felelősség eltűnését a szakirodalomból.

A hatvanas évek elején éppen németországi részről jelenik meg egy újfajta megközelítés, mely elsősorban Fritz Fischer hamburgi történész és tanítványai nevéhez kötődik. Ő nemcsak a hadsereg vezetőinek „harciasságáról”, hanem a birodalmi Kancellár háborúpártiságáról és az Alldeutscher Verband hadicéljairól írt. Írásának hatására újraéledt a vita a háborús felelősségről, és kialakult a német történelem folyamatoságáról, a hódító náci hatalom második birodalmi gyökereiről szóló úgynevezett Sonderweg-felfogás, ami azt állította, hogy a német politikának az európai fősodortól eltérő útja volt. Az alapvetően politikatörténeti Fischer-megközelí-

tést kiegészítette, mármint a Sonderweg-felfogásban, a bielefeldi társadalomtörténeti iskolához köthető, a német társadalom folyamatosságát hangsúlyozó felfogás.

Érdekes módon az álláspontot hatékonyan nem a németországi konzervatív kollégák – részben nemzeti önbecsülésből eredő – visszautasítása cáfolta eredményesen, hanem fiatal, Németországgal foglalkozó angol történészek írásai.

Tulajdonképpen a Sonderweg-vita lezárulása után a történeti szakmában nincs háborús felelősség vita, ami természetesen nem jelenti azt, hogy a közgondolkodásban ugyanez nem lehet jelen. Hangsúlyozni kell, hogy a szakmai és a közgondolkodási álláspontok kölcsönösen mindig hatnak egymásra, de előfordul, mint az adott esetben is, hogy egyikük vagy másikuk reagálása késik vagy elmarad.

Azt, hogy a századik évforduló kapcsán, mindenekelőtt a tömegkultúrában megjelent egyfajta háborús felelősség kérdése – mindenekelőtt a Balkánon, ahol legpregnansabban a terrorista szerb Gavriilo Princip és a szerb nemzeti hős Gavriilo Princip szembeállításával találkozunk – jómagam a volt jugoszláv államok szembenállásával és a felbomlást követő balkáni háborúkkal tudom magyarázni.

Nemcsak a közhangulat, de a humán és társadalomtudományok önfejlődése is új és újabb kérdéseket, néha akár megoldásokat is hoz egyes történeti problémákhoz. Az utóbbi évtizedek egyik legnagyobb, részben a társadalomtörténet-írás előretörésével kapcsolatos, új megközelítése a háborús lelkesedéshez kötődik. Nem kerülheti el a lelkesedés kérdését az, aki a háború kitéréséről olvas (vagy ír), s ez valószínűleg csak azért nem került be a háborús felelősség problémakörébe, mert a jelenség oly általánosnak tűnt. Ugyanakkor

specifikus volt, egy olyan eseménysor, amely a második világhégésnek nem volt kísérőjelensége. Talán nem véletlen, hogy a nagy társadalmi mozgósításokat szervező Harmadik Birodalomban – melyekről talán Leni Riefenstahl *Az akarat diadala* című filmjéből alkothatunk képet – a háború elején nem jelenik meg a lelkesedés. Állítólag 1914 augusztusában, Münchenben maga Hitler is ott lelkesedett a tömegben.

A világháború kitérésének legnagyobb meglepetését éppen ez a lelkesedés okozta, s a háború vége felé már sokan szégyenkeztek miatta, vagy elfelejtették, hogy ilyen vagy olyan okból ők is részesei voltak a „nagy népünnepélynek”. Talán a legnagyobb meglepetést a szocialista pártok és híveik okozták, akik ilyen vagy olyan formában legalábbis nem léptek fel a háború ellen: gondoljunk csak Roger Martin du Gard *A Thibault családjának* 1914 nyara című részére.

Elég hamar megjelenik a politikai beszédben és a történetírásban is egy olyan álláspont, amely valahogyan kétségbe vonja a lelkesedés (mindenekelőtt *a mi lelkesedésünk*) meglétét. Ha a háborút valamilyen értelemben rossz dolog volt elkezdni, még a győzteseknek vagy azoknak az államoknak is, amelyek nemcsak nyertek, de nyertek is rajta, akkor az állam polgárai nem lehettek tömegével ily lelkesek; egyfajta szégyenmomentum jön elő. Az ellenfél lehetett lelkes, ott előtörhettek a primitív érzelmek, de nálunk nem. Sokkal később jelenik meg, erős társadalomtörténeti töltéssel a szakmai kérdés, vajh tényleg volt-e lelkesedés, s ha igen, akkor mitől, miért.

A lelkesedésnek mint önkifejezésnek többféle formája lehet: az utcai vonulásoktól, a katonabúcsúztatásoktól, a köz számára szóló íráson, beszéden keresztül, a privát megnyilvánulásokig. Ez utóbbi ritkán találkozik

a vonulások-tüntetéses magatartással, a fennmaradt naplókban még a háborúnak örülők is inkább kívülről nézik ezeket, nemigen találkoztam résztvevő naplófeljegyzésével erről. Maximálisan a bent is vagyok, kint is vagyok magatartással, ahol a vonulókhöz lelkes(itő) beszédet tartó férfú számol be a tömegről.

Ami egyértelművé válik, hogy az egységességnek tűnő jelenség – a „lelkesedés” – nem egyforma. A nagyvárosokban, sőt talán a közepes városokban is találkozunk a közösgalkotás ezen formájával, de vidéken, a kis településeken nem annyira. Természetesen másként értelmezhető a lelkesedés azon országokban, ahol nem létezik kötelező katonai szolgálat és azokban, mindenekelőtt a kontinens államaiban, ahol az általános hadkötelezettség évtizedekkel korábban bevezetést nyert. Egy-egy országon belül is meghatározó regionális különbségek voltak (a német császári hadseregen belül például a külön bajor, szász ezredek, az örökös tartományokon belül pedig a bukovinai és a tiroli egységek között). Még azt is nyugodtan kijelenthetjük, hogy eltérő magatartás jellemezte a nagyipari és a kisipari munkásokat.

Úgy tűnik az egyre szaporodó irodalomból, hogy leginkább a középosztálybelieknél, azok közül is főként a fiatalabbaknál jelenik meg az említett magatartás. Mindez annak ellenére, vagy éppen azért, mert az első bevonulók nem a legfiatalabbak voltak, az 1914-es rekrutákat ugyanis ki kellett képezni, míg a hadsereget megjártak már rendelkeztek alapvető katonai tudással. Éppen köztük jöhetnek elő a katonai férfiközösg emlékei, az együtt éneklések, italozások, persze éppen úgy az egyáltalán nem lelkesítő család- és vagyonelhagyások. De hisz, mire lehullanak a levelek...

A gondolataikat a nagyközösg számára megfogalmazó értelmiségieként ugyanúgy

jelentkezhet mindez mint a közösghez való szorosabb kapcsolódás vágya: gondolhatok itt arra, hogy a háborús színdarabok felvonások közötti színpadi énekeit a közösg együtt dalolta végig a szereplőkkel. Igaz, erre finoman fel is hívták a jelenlevőket a dalszövegek kiosztásával.

Ugyanúgy lényeges a látható és láthatatlan közötti különbség: a háború kitörésének pillanatában életbe lép a cenzúra, s így bizonyos érzések és vélemények nem kaphatnak nyilvánosságot, csak a háború későbbi éveiben.

A megjelent „lelkes”, a közösghez eljutó írások közül nem olyanokra gondolok, mint Ernst Lissauer *A gyűlölet éneke* című írása vagy Gyóni Géza háború eleji *Petőfi lelke* című verse. Nem olyan mondatokra gondolok, mint az „*Isten verd meg Angliát*” jelszó kitalálójának „*Mi mindég egyet gyűlöliünk, / Öliünk, öliünk és gyűlöliünk.*”¹ vagy „*Csak a veséjét, most ne engedd!*”² Sokkal inkább az olyanokra, mint a „*Megállj, megállj kutya Szerbia*” (Szabó, 2009, 410–411.).

Sok értelmiségivel találkozunk, aki az első, a legelső pillanatban egyértelműen támogatja hazája háborúját, s azután egyre inkább a pacifizmus irányába fordul. Ebben nemcsak az idő előrehaladása, hanem az otthon és a harctéren tapasztaltak is szerepet játszanak. Csak egy példaként, Harry Kessler háború naplója egyértelműen mutatja ezt az átalakulást, a belgiumi német erőszak tudomásulvételétől kezdve egészen a háború egészének elutasításáig. A magyar írók, költők között is gyakori az ilyen váltás, az első pillanat után az eszmélés náluk és a közösgnél egyaránt gyorsan érkezik.

¹ Ernst Lissauer: *A gyűlölet éneke*. Kosztolányi Dezső fordítása (URL1)

² Gyóni Géza: *Petőfi lelke*. (URL2)

A történelmi szakma sokak szerint egyike a legkonzervatívabbnak, az önmagát legkevésbé megújítani tudónak. Ezt az állítást minimum megkérdőjelezi mindaz a változás, ami a világ és részben a honi történetírásban az utóbbi évtizedekben lezajlott. Az első világháborúval kapcsolatosan mindenekelőtt a társadalomtörténet-írás jelentőségének növekedéséről kell beszélni. Ez nem szüntette meg a korábbi diplomácia-, politika- és had-(csata)történeti munkák születését, de új és új érdeklődést keltő témákat hozott a szakma és a társadalom elé. Egyre többen foglalkoznak a társadalmi osztályoknak, csoportoknak speciális háború alatti történetével, s a gendertörténet előretörése magával hozta a hátszög (home front) iránti érdeklődés jelentős növekedését. Mindez összekapcsolódott a kollektív tapasztalat vizsgálatával.

Sokak szerint az 1990-es évektől kezdődően a kulturális történet (*cultural history*), mely kifejezést sokszor, tévesen, kultúrtörténetnek fordítunk, hozta a legmeghatározóbb változást az első világháborúról szóló munkákban. Ez egyszerre érdeklődött a kulturális jelenségek iránt, és használta olyan társadalomtudományok, mindenekelőtt az antropológia megközelítéseit, amelyek az emberi közösségek szokásaival, gondolkodásával és ezeknek változásaival foglalkoztak. Az egyik legmeghatározóbb vonal a háború emlékezetének kutatása. Ez egyszerre lehet irodalmi, néprajzi, széles értelemben vett antropológiai. Ugyanakkor sokszor és sok helyen többet mond az emlékezet alakulásának körülményeiről, mint az emlékezet tárgyáról. Mire ez az irányzat eljutott a történetíráshoz, a korábbi néprajzi gyűjtéseken kívül csak írott és tárgyi források maradtak az elemzés lehetséges tárgyaiként. Az első világháborúval kapcsolatos *oral history* kutatásokat csak a háborút át nem élt nem-

zedékekkel lehet végezni. Amikor egy kolléga az első világháború szovjetunióbeli imidzét vizsgálja, az érdeklő, hogy a hatalom hogyan fokozta le az első világháború emlékezetét a Nagy Októberi Szocialista Forradalom mögé. És ez nyilvánvalóan nem az egyetlen példa arra, hogy az emlékezetet nem pusztán a saját, avagy családi, avagy kiscsoportos tényleges tapasztalások és azoknak az emlékei – amit Jay Winter élesen megkülönböztet az emlékezetétől –, hanem a politika közvetlenül vagy közvetve is meghatározhat. Hogy csak egyetlen példát hozzak: az első világháborús emlékművek az ismeretlen halottak emlékműveitől, a lokális – néha parancsszóra is létrehozott – emlékműveken keresztül, mind ilyen értelemeket hoznak számunkra a háborút követő korszakról. Elgondolkodhatunk azon, hogy a saját halottaink emlékművein megjelenő Trianon-szimbólumok mekkora szerepet játszottak, játszanak a Trianon-emlékezet kialakításában és fenntartásában, akárcsak a háborút követő évek USA-beli emlékműveinek formája és a hozzájuk kapcsolódó korabeli baloldallelens ideológia az ottani baloldal történetének csököntségében.

A világháborúról való tudásunk nem csak a szakmai változások, az olvasók érdeklődésének alakulása s a történettudomány minden eddiginél nemzetközibbé válása következtében növekedhet, mind terjedelmi, mind minőségi értelemben. Értve ezek alatt az új megközelítéseket és új módszereket, egy-egy kérdésnek az új megközelítésben megnövekedett súlyát. Sokat változott a forrásokhoz való hozzáférhetőség is. Mindenekelőtt a történészek alapvető forrásai, a levéltári iratok általában a legtöbb országban vagy politikai, vagy személyiségi jogi indokból több évtizedre el voltak zárva a kutatás elől. Ezek felszabadulása lehetőséget nyújtott olyan álláspontok és

döntéshozatali folyamatok megismerésére, amelyekről korábban csak feltételezéseink lehettek. Nem akarom ezzel azt állítani, hogy ma már mindent tudunk, avagy csak tudhatunk, tudhatnánk. Néhány országban a levéltári anyagokhoz való hozzáférés, amennyiben ezek fennmaradtak, eléggé nehézkes volt. Mindenekelőtt a szovjet levéltárakban való kutatás okozott nemcsak a külföldieknek, de a helybelieknek sok gondot. A rendszerváltozások következtében, különböző hullámokban, megnyíltak, néha ideiglenesen bezárultak ezek a levéltárak, egészében mégis sokkal nagyobb mennyiségű irat hozzáférhető, mint korábban. Így azok a kollégák, akik oroszul tudnak, számtalan rész- és átfogó munkát készíthettek az orosz birodalmi kül-

és belpolitikáról és a háborúval kapcsolatos más kérdésekről is. Németország két államra bomlása különböző kutatási lehetőségeket biztosított nyugaton (ahol az anyag amerikai kézbe, és rajtuk keresztül nyilvánosságra került) és keleten. A világháborúval kapcsolatos iratok maradtak a Potsdami (később Német) Központi Levéltárban is, bár meggyőződésem, hogy a szakmai várakozásoknál kevesebb és az eddig publikáltak alapján kevésbé érdekesek. Ugyanakkor egyre jobban tudjuk, hogy mit tudunk, tudhatunk, és mi az, amit csak közvetett módszerekkel ismerhetünk meg.

Kulcsszavak: *történetírás, háborús lelkesedés, háborús felelősség, társadalomtörténet, kulturális történet, emlékezet*

IRODALOM

- Becker, Jean-Jacques (1977): *1914, comment les Français sont entrés dans la guerre*. Les Presses de Sciences Po, Paris
- Fischer, Fritz (1961): *Griff nach der Weltmacht: die Kriegszielpolitik des Kaiserlichen Deutschland, 1914–18*. Droste, Düsseldorf
- Gooss, Roderich (dargestellt) (1919): *Das Wiener Kabinett und die Entstehung des Weltkrieges*. Seidel, Wien • <https://archive.org/stream/wienerkabinett00goos#page/n3/model/2up>
- Horne, John (ed.) (2010): *A Companion to the First World War. (Blackwell Companions to World History)* Wiley–Blackwell, Oxford
- Keene, Jennifer (2001): *Doughboys, the Great War and the Remaking of America*. JHU Press, Baltimore
- Kennan, George F. (1979): *The Decline of Bismarck's European Order. Franco-Russian Relations, 1875–1890*. Princeton University Press, Princeton
- Kessler, Harry (2011): *Journey to the Abyss. The Diaries of Count Harry Kessler; 1880–1918*. (ed. Easton, Laird M.) Knopf Doubleday Publishing Group, New York
- Kovács Ákos (szerk.) (1991): *Monumentumok az első háborúból*. Corvina, Budapest
- Kracht, Klaus Große (2005): Die Fischer-Kontroverse: Von der Fachdebatte zum Publikumsstreit. In: *Die zankende Zunft. Historische Kontroversen in Deutsch-*

- land nach 1945*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen
- Linden, Marcel van den – Mergner, G. – De Lange, H. (Hrsg.) (1991): *Kriegsbegeisterung und mentale Kriegsvorbereitung*, in: *Kriegsbegeisterung und mentale Kriegsvorbereitung*. Duncker & Humblot, Berlin
- Petrone, Karen (2011): *The Great War in Russian Memory*. Indiana University Press, Bloomington
- Silbey, David (2005): *The British Working Class and Enthusiasm for War, 1914–1916*. Frank Cass, London–New York
- Szabó Dániel (szerk.) (2009): *Az első világháború*. Osiris, Budapest
- Tisza és a világháború. Az Osztrák Köztársaság Külgügyi Hivatala által közzétett diplomáciai okiratok az 1914. évi háború előzményeiről*. Kultúra Könyvkiadó és Nyomda Rt., Budapest, 1919.
- Verhey Jeffrey (2000): *The Spirit of 1914: Militarism, Myth and Mobilization in Germany*. Cambridge University Press, Cambridge
- Winter, Jay M. (2006): *Remembering War. The Great War between Memory and History in the Twentieth Century*. Yale University Press, New Haven–London
- URL1: Ernst Lissauer: *A gyűlölet éneke*. Kosztolányi Dezső fordítása http://epa.oszk.hu/01500/01596/00010/pdf/tvh_kepes_kronikaja_1914_10.pdf
- URL2: Gyóni Géza: *Petőfi lelke*. <http://mek.oszk.hu/00600/00664/00664.htm>